

בישול בכלי ראשון

האילפס והקדירה שהעביר מרותחין לא יתן לתוכן תבלין, אבל נותן הוא לתוך הקערה או לתוך התמחוי. רבי יהודה אומר: לכל הוא נותן חוץ מדבר שיש בו חומץ וציר. (מב ע"א)

לדעת ת"ק, כלי ראשון שהעבירו אותו מעל האש מבשל תבלין אך כלי שני אינו מבשל. לאור דברי הברייאא המובאת בגמרא שם מתברר, שר' יהודה סבור שכלי ראשון אינו מבשל תבלין אלא אם כן יש בו חומץ וציר, מפני שרק כתוצאה מן השילוב שבין חום הכלי הראשון לבין חווקו של החומץ מתרחש בישול.

התוס' על אתר הסבירו בשיטת ר' יהודה:

נראה דדוקא בתבלין פליג, אבל בשאר דברים מודה דכלי ראשון מבשל אף כשהעבירו מעל האור. (ד"ה לכל)

כוונת התוס' לצמצם את המחלוקת בין ת"ק ור' יהודה נתקלת בקשיים לא מעטים, שהרי תבלין הוא מוצר קל יחסית לבישול ואף על פי כן סבור ר' יהודה שאינו מתבשל בכלי ראשון, קל וחומר לשאר דברים שאינם מתבשלים בכלי ראשון¹. ואכן, הרמב"ן בסוף מסכת עבודה זרה כתב להפך מדברי התוס', שאפילו חכמים הסבורים שכלי ראשון מבשל היינו דווקא תבלין וכיוצא בו שקלים להתבשל אבל שאר דברים אינם מתבשלים אלא על האש. גם הר"ן על הרי"ף בסוגייתנו כתב באופן דומה, וז"ל:

ומהא שמעינן שאף על פי שכלי ראשון מבשל – דוקא דברים הקלים להתבשל כמים שמן ותבלין וכיוצא בהן, אבל דברים הקשים להתבשל אין מתבשלין בו... אלא לפי שאין אנו בקיאים בטבעי הדברים אנו אוסרין לתת כל דבר בשבת בתוך כלי ראשון. (כ ע"א באילפס)

הר"ן מודה עקרונית לדברי רמב"ן, אלא שהכריע למעשה להחמיר בכל הדברים. לגבי מלח נחלקו אמוראים בגמרא, כאשר בעניין זה עולות שלוש אפשרויות: מלח דומה לתבלין ולכן מתבשל בכלי ראשון ולא בכלי שני; מלח חמור מתבלין ומתבשל אף בכלי שני; מלח אינו מתבשל לא בכלי ראשון ולא בכלי

1 וכבר העיר הרש"ש במקום על דברי התוס' הנ"ל שמן המקבילה למשנתנו במסכת מעשרות (א, ז) נראה שר' יהודה חולק אף בשמן (שהגמרא בדף מ ע"ב מגדירה אותו כאחד מקלי הבישול שלדעה אחת הפשרו זהו בישול). אם כן, מסתבר יותר שר' יהודה חולק על כל דין כלי ראשון. ועיין גם בפני יהושע על משנתנו.

שני אלא על האש בלבד, ובלשון הגמרא: "צריכא מילחא בישולא כבשרא דתורא". והדברים צריכים עיון – כיצד קיימת מחלוקת קיצונית כל כך בעניין זה, וביותר קשה להבין מהו בכלל בישולו של המלח?

כפי שדנו בהרחבה בפרקים הקודמים, מלאכת הבישול במאכלים כוללת יסוד ברור של הכשרה ותיקון מאכלים שיהיו ראויים לאכילה. אנו מבקשים להוסיף יסוד חדש נוסף למלאכה זו: בישול לשם נתינת טעם בתבשיל. ברור שבישול תבלינים וכדומה נכנס לגדר השני של בישול, שהרי כל מטרתם הוא נתינת טעם. אם כן, בדברים אלו הבישול אינו מתבטא בהכשרת התבלין עצמו לאכילה אלא בכך שהוא מתקן את התבשיל².

מעתה נוכל להסביר כי המחלוקת לגבי הבישול במלח נובעת מהתלבטות הקיימת לגבי ביחס ליסוד השני בבישול, ונסביר את דברינו. ברור שהטעם האידיאלי של תבשיל מושג כשנותנים בו מלח בשעה שהוא נמצא על האש, אך יש שנותנים מלח גם כשהתבשיל נמצא בכלי ראשון ולעיתים אף נאלצים לתת אותו כשהתבשיל בכלי שני. המחלוקת בגמרא היא האם על מנת לחייב על בישול באמצעות מלח יש לדרוש דווקא את הרמה הטובה ביותר של נתינת הטעם בתבשיל, או שמא יש מקום לחייב גם על האפשרויות האחרות. למשנה היה ברור שתבלין נותן טעם המצדיק חיוב רק כשהוא ניתן בכלי ראשון ולא בכלי שני, אך במלח נחלקו בדבר כנ"ל.

על פי גישתנו זאת מתחדשת חומרא גדולה בעניין מלח, סוכר ושאר תבלינים. לדברינו אין משמעות לעובדה שהמלח או הסוכר מיוצרים על ידי תהליך בישול, ואי אפשר להתייחס אליהם כמבושלים לעניין דין בישול אחר בישול. גדר הבישול שלהם הוא רק הטעם שהם נותנים בתבשיל. ברור כי הדברים עומדים בניגוד לדברי הפוסקים שכתבו לדון את המלח, הסוכר והקפה, כמבושלים (וכן הוא המנהג הרווח). ואין לומר שאף על פי שעיקר בישול מוצרים אלו הוא בטעם שהם נותנים בתבשיל מכל מקום נוהג בהם דין בישול אחר בישול, וכמו שכתב החתם סופר בתשובה (עד), שלא כתב כן אלא כשמדובר בבישול דבר מאכל שיש לו חשיבות מצד עצמו וראוי לאכילה בפני עצמו אלא שהוא גם נותן טעם בתבשיל. ברור שגם החתם סופר יסכים שדברים שאין שום משמעות לבישולם אלא בנתינת טעם בתבשיל יש לדמות לדין סממנים לצבע, עליהם אמר כך:

2 בפרקים הקודמים הבאנו את שיטת רבנו יונה, ממנו משתמע גדר שלישי בבישול המתבטא בהענקת הכוח למוצר לבשל, ע"ש.

הנה הקאפע הוא קלוי באש. והעיד בתשובת גנת ורדים שבמדינותיהם אוכלים אותו כך ואפילו כתוש כקמח אוכלים אותו, ולפי זה לרוב הפוסקים דאין בישול אחר אפיה וצלי וקלוי אם כן אין כאן איסור בישול דאוריתא כלל לכאורה. אלא שבספר הנ"ל כתב 'הכא מוציא טעמו לתוך המים ויש בזה בישול אף על פי שכבר נתבשל, כמו מגיס בצבע שבירה'. ולפי עניות דעתי לא דק ואין עניין זה לזה – התם הסממנים אין בישולם לעצמם כלל ואינם ראויים לשום דבר רק להוציא צבעם שיקלוט הצמר הצבע ולא שייך 'אין בישול אחר בישול' כי כל שלא קלטו כל צבעם לא נתבשלו, אבל דבר מאכל שנתבשל שראוי לאכול בפני עצמו הרי כבר נגמר בישוליו.

וכיוון שכל חשיבות בישולם של תבלין ומלח היא רק כבואם לתבשיל, הרי שהם דומים יותר לעניין הסממנים. וצ"ע למעשה, וגדול המנהג³.

האם כלי ראשון אסור מן התורה?

נאמר בירושלמי:

איזהו תבשיל ברור – כל שהאור מהלך תחתיו. (ג, ה)

דהיינו, לפי הירושלמי אין בישול אלא כשנותן את הקדירה תחת האש ממש, וממילא נראה שדין כלי ראשון אינו מדאוריתא. עוד אמרו בירושלמי כתשובה על שאלת הגמרא מה בין כלי ראשון לכלי שני כך:

עשו הרחק לכלי ראשון ולא עשו הרחק לכלי שני. (שם, ד)

ונראה גם כאן שהירושלמי סבור שדין בישול בכלי ראשון הוא הרחקה, דהיינו גזירה בלבד. בבבלי לא מצאנו שום דיון מפורש בשאלה זו, אך מדברי מקצת הראשונים נראה שהבינו שמדובר בדין תורה⁴. הר"ן כתב בפירוש שיש מחלוקת התלמודים בדין כלי ראשון:

3 הפוסקים מתייחסים למלח ים (וכן לסוכר וכיו"ב) כמבושל, עיין שביתת השבת (מבשל יב; באר רחובות שם, אות כו) ומשנה ברורה (שיח, ס"ק עא). אולם לשיטתנו אין שום משמעות לבישול מלח או סוכר אלא כשהם באים לתוך התבשיל או המוצר שאותו אנו רוצים להטעים, ואם כן אין לדון בזה מצד בישול אחר בישול, וצ"ע. ידידי הרב יעקב פרנצוס העיר ששמע ממו"ר הרב יהודה עמיטל זצ"ל שאפשר שיש לדון בבישול תבלינים בגדר מיוחד של 'צרכי הבישול'. וקירוב הדבר לדברינו, שהמוקד בתבלינים אינו בבישול התבלין אלא התבשיל כולו המתובל על ידי התבלין.

4 התוס' (מב ע"ב, ד"ה והיינו) כתבו בבואם לדון בשאלת הפסק בעניין המלח שאף על פי שמצד כללי הפסיקה הרגילים היינו אמורים לפסוק כדעה המחמירה במלח (ומשתמע מדברי התוס' שהוא מפני שמדובר באיסור דאוריתא), מכל מקום כדי להתאים את עמדת רב נחמן לעמדת ר' חייא עדיף לפסוק

אלמא לא סבירא להו לבני מערבא דעירו דכלי ראשון מבשל, אדרבה מקילי טפי מגמרא דילן דלדידהו לית להו בישול אלא כשהאור מהלך

תחתיו. (כ ע"א באילפס, ד"ה ודאמרינן)

לעומת זאת, הרמב"ן הביא את דברי הירושלמי ונראה מדבריו שאף בבבלי יש לומר כן:

למדנו לדברי הכל שאין בישול גמור אלא באור מהלך תחתיו... ואפילו לתבלין, ולדברים הקשים בבישול אפילו לכתחילה מותר, דלאו בישול

הוא כלל. (עבודה זרה עד ע"ב, ד"ה והא)

הר"ן בסוגייתנו כתב שאף על פי שכלי ראשון מבשל רק דברים קלי בישול, כיוון שאין אנו בקיאים בטבעי הדברים יש לאסור לשים כל דבר בכלי ראשון חוץ מן הדברים שהותרו בפירוש בגמרא.

נראה לי שמחלוקת הרמב"ן והר"ן אם לאסור את כל הדברים בכלי ראשון או לא נעוצה במחלוקת הנ"ל: לדעת הרמב"ן בישול בכלי ראשון אינו אסור מן התורה ולכן אין להחמיר בדברים אחרים שאינם קלי בישול, ואילו לפי ר"ן האיסור הוא מדאורייתא ולכן יש לחשוש ולהחמיר בכל הדברים.

וכתב הרמב"ם:

וכן קדרה ורותחת, אף על פי שהורידה מעל האש לא יתן לתוכה תבלין, אבל נותן לתוכה מלח שהמלח אינו מתבשל אלא על גבי אש גדולה. (כב, ו)

האחרונים חלוקים בדעתו. יש המסבירים שלשיטתו בישול בכלי ראשון אינו מחייב מדאורייתא. הם מוכיחים זאת מכך שהרמב"ם לא הביא את הדין הנ"ל בפרק ט, מקומם של דיני בישול של תורה, אלא בפרק כב, מקומם של דיני בישול שהם מדרבנן (אגלי טל, מבשל, ס"ק כג, אות ב).

אולם, בעל שביתת השבת (הקדמה למבשל ז) כתב שאין להביא ראיה ממיקומה של הלכה זו, שהרי אף הסוברים שכלי ראשון מבשל מן התורה מודים שיש דברים שבישולם בכלי ראשון אסור רק מדרבנן⁵. לדבריו, מפני שאין אנו בקיאים בדברים המתבשלים בכלי ראשון סתם הרמב"ם שאסור לבשל בכלי ראשון בפרק העוסק באיסורים דרבנן, בלי לפרט שיש מקצת דברים שעל בישולם בכלי ראשון חייבים מדאורייתא. ואמנם, אף האגלי טל הסיק שהעיקר להלכה הוא שבישול בכלי ראשון אסור מן התורה.

כדעה המקילה. מכאן, שהם ראו בדין זה בעניין בישול מלח בכלי ראשון שאלה ברמת הדאורייתא.

5 כשיטת הר"ן שהובאה לעיל.

לכאורה, מפשטות הסוגיות בבבלי נראה שבישול בכלי ראשון אסור מן התורה, שהרי במשנה (קמ"ב ע"ב) מבואר שהדחת קוליים האיספנין⁶ בשבת אסורה מדאוריתא ושם מדובר לכל היותר בעירוי מכלי ראשון. אולם, יתכן שיש לחלק ולומר שקוליים האיספנין הוא מקלי הבישול (שהרי הוא כבר רך מפני המלח), אלא שאינו יכול להאכל מחמת מלחו והוא זקוק להדחה לשם שטיפת המלח מעליו ולזה די בעירוי. ואכן, כך כתב הפרי מגדים, וז"ל:

דהא קוליים האיספנין אף בכלי שני אם הדיח חייב חטאת – כיוון דדק ורך הוא הדחתו הוה גמר מלאכתו. (משבצות זהב, יו"ד סח)

עוד אפשר על פי מקצת האחרונים, שהירושלמי יסבור שהחייב בקוליים אינו מצד דיני בישול אלא מצד מכה בפטיש.

קושי נוסף על הגישה הסוברת שבישול בכלי ראשון אסור רק מדרבנן הוא מהסוגיה בה נאמר שתולדות האור⁷ כאור וחייבים עליהן מדאוריתא משום בישול (לט ע"א). לכאורה לא גרע בישול בכלי ראשון מבישול בסודר שהוחם באור, וממילא בישול בשניהם מחייב מדאוריתא. אמנם לירושלמי אין בכך קושי כי אפשר שהוא סבור, בניגוד לבבלי, שתולדות האור אינם אסורים מן התורה⁸ אך לשיטת הבבלי הדברים צריכים עיון ובדיקה.

אם המחלוקת לגבי בישול בכלי ראשון היא מחלוקת במציאות, דהיינו האם כלי ראשון מבשל בפועל או לא, יש להידחק ולומר שהשיטות המכריעות שכלי ראשון אסור רק מדרבנן סוברות שתולדות האור מבשלות יותר מכלי ראשון.

אמנם, נראה יותר כי המחלוקת לגבי בישול בכלי ראשון אינה מחלוקת במציאות אלא מחלוקת עקרונית. המכריעים שכלי ראשון מבשל רק מדרבנן סבורים שלשם חיוב בישול מדאוריתא יש צורך לבשל באמצעות מקור חום. בהקשר זה קובע הבבלי כי 'תולדות האור כאור', דהיינו שתולדות האור מוגדרים "אש" לעניין בישול בשבת. לעומת זאת, כלי ראשון הוא כלי שיש בו דברים שנתבשלו, וכיוון שהוא מוגדר כדבר המתבשל לא שייך לראותו כמקור חום שבישול בו מחייב מדאוריתא. לא זו בלבד, לדעה זו⁹ כלי ראשון אינו כלי שאנשים רגילים לבשל בו ולפיכך הוא אינו מוגדר כ"אש" לעניין בישול בתוכו.

6 קוליים האיספנין הוא סוג של דג מלוח שאי אפשר לאוכלו מחמת מלחו ולכן הוא זקוק להדחה במים חמים על מנת לעשותו ראוי לאכילה.

7 תולדות האור הן שמיכות, בגדים או כל דבר שקיבל את חומו מן האש.

8 עיין להלן בפרק העוסק בתולדות האור.

9 הדגש הוא על דעה זו דווקא כיוון שלדעת התוס' ודעימיה שאסור לבשל בכלי ראשון מדאוריתא הרי שכלי ראשון הוא כלי שרגילים לבשל בו והוא נחשב למקור חום.

ישנם רק חריגים מעטים אותם נהוג לבשל בתוך כלי ראשון (כגון קולייס האיספניני), ולגביהם אכן הבישול בכלי ראשון מחייב מדאורייתא.

יש לציין כי אף על פי שנראה מן הירושלמי שאיסור בישול בכלי ראשון הוא רק מדרבנן, רבו מפרשי הירושלמי שהבינו שאף הוא אוסר על בישול כלי ראשון מן התורה (ביאור הגר"א, יו"ד קה). לשיטתם, מה שהבאנו לעיל מן הירושלמי ש"עשו הרחק לכלי ראשון" אין משמעותו שכלי ראשון מבשל רק מדרבנן, אלא שאסרו להפשיר בכלי ראשון במקום שאין היד שולטת בו מחשש שיתבשל שם לגמרי ואזי יעבור האדם על איסור תורה¹⁰.

בכל אופן, להלכה נהוג לחשוש לדעות האוסרות בישול בכלי ראשון מן התורה ולכן אסור לבשל כל דבר¹¹ בכלי ראשון.

החום הדרוש לבישול בכלי ראשון

כתב הראב"ה:

וקרוב הדבר בעיני שלא חילק התלמוד גבי מיחם אלא בנותן מים לתוכו מיד עם סילוקו מן האש, דדמי להא דתנן 'האי לפס והקדירה שהעבירן מרותחין לא יתן לתוכן תבלין אבל נותן הוא לתוך הקערה או לתוך התמחוי', אבל אם הניחו לעמוד כדי להפיג את רתיחתו הוה ליה ככלי שני, וכל כלי שני הפשיר מיקרי. והלשון מוכיח, דקאמר 'שהעבירן מרותחין לא יתן לתוכו תבלין'. (רב)

אולם, הבית יוסף חלק על דבריו:

ולי משמע ממה שאמר בפרק כירה (מ:) גבי נתינת קיתון של מים כנגד המדורה, שכל זמן שהיד סולדת בו חשוב כלי ראשון. (שיח)

אם כן, לפנינו מחלוקת האם כלי ראשון מבשל רק כשהוא מעלה רתיחה או כל זמן שהיד סולדת בו¹². להלכה נקטו הפוסקים להחמיר כשיטת הבית יוסף. וכן המנהג, שכל כלי ראשון שהיד סולדת בו אסור בבישול.

10 יד שולטת = אין היד סולדת; אין יד שולטת = יד סולדת. וראה פירושים נוספים לדברי הירושלמי בשביתת השבת, הקדמה למבשל.

11 חוץ ממה שהותר בפירוש בגמרא: מלח לדעה אחת בגמרא ובישראל דתורא. ועיין עוד להלן בעניין זה.

12 אמנם, נראה שהראיה שהביא הבית יוסף לדבריו מן הסוגיה בדף מ ע"ב אינה מוכרחת, שהרי שם נאמר שאסור לתת קיתון של מים כנגד המדורה אם יוכל להגיע שם לחום שיד סולדת בו וברור שמקור החום עליו מדובר (המדורה) חם יותר מחום שיד סולדת בו, שהרי אי אפשר שמקור חום יביא תבשיל לחום שיד סולדת בו ואילו בו עצמו אין היד סולדת. ואפשר שזוהי כוונת הראב"ה שכתב שכדי שדבר יגיע לחום של יד סולדת צריך שמקור החום יהיה רותח. כנראה שהבית יוסף סבור שכיוון שאי אפשר לשער בדיוק את

כלי ראשון שאין היד סולדת בו

כתב הריטב"א:

ומשמע דמילתא פסיקתא היא, דקתני 'לא יתן' אפילו כשאין היד סולדת בהן גזירה משום שהיד סולדת בהם כיון שמרותחים העבירים מעל גבי האור¹³. (מב ע"א, ד"ה האילפס)

המגן אברהם (שיח, ס"ק כח) כתב לדקדק מדברי הירושלמי שעשו הרחקה לכלי ראשון אפילו אין היד סולדת בו, אולם הגר"א פירש את הירושלמי באופן אחר? לדעתו אין לאסור כלי ראשון שאין היד סולדת בו והירושלמי אוסר לתת בכלי ראשון אף כשאין רוצה שיגיע ליד סולדת בו, מחשש שישכחנו שם עד שיתחמם ויעבור על איסור בישול.

להלכה פסק השו"ע:

כלי ראשון אפילו לאחר שהעבירוהו מעל האש מבשל כל זמן שהיד סולדת בו. (שיח, ט)

במשנה ברורה העיר שדברי השו"ע חולקים על דעת הראב"ה שדורש רתיחה ועל דברי המגן אברהם שאוסר בישול בכלי ראשון אף כשאין היד סולדת בו. וכן המנהג, לאסור בישול בכלי ראשון רק כל זמן שהיד סולדת בו.

החום הדרוש להביא תבשיל לידי בישול או ליד סולדת קבעו חז"ל כלל שכל כלי ראשון שהיד סולדת בו אסור בבישול. הוא הבין בסוגיה שאסרו לשים תבשיל כנגד המדורה במקום שהיד סולדת בו, דהיינו שבמקום ההנחה החום אינו מגיע לחום שיד סולדת בו.

13 מדברי הריטב"א הללו מוכח שסובר כמו הבית יוסף, שכלי ראשון שלא על גבי האש מבשל אם היד סולדת בו אף שאינו מעלה רתיחה.